

אֲבָצ (ארגון ברית ציון) תחת הכיבוש הנאצי בשנים 1941-1944 (בי')

דב לוי*

(לחלק א' שפורסם ב"נתיב", גליון 3 (116) מאי-יוני 2007)

ובעזרה מסיבית של מתנדבים ליטאים, עד דצמבר 1941 נותרו בגטו כ-18,000 נפש. ניהול העניינים במישור המוניציפאלי הופקד חלקית בידי "מועצת הזקנים" (אֶלְטֶסְטְרָאט), שהורכבה מאנשי ציבור ותיקים ובראשה ד"ר אלחנן אֶלְקָס. המועצה הקימה משטרה יהודית, שהופקדה על הסדר הציבורי והפיקוח על מילוי חובתם של אסירי הגטו בעבודת-הכפייה למען מאמץ המלחמה הגרמני. במקום שכר-עבודה קיבלו העובדים מנות מזון מזעריות. מחייתם של מרבית אסירי הגטו באה ממכירת שארית מטלטליהם תמורת מצרכי-מזון, שהוגנבו לגטו בסכנת נפשות.

במשך הזמן התפתחה בגטו (בידיעת ה"מועצה"), בגלוי ובמחתרת, פעילות חברתית ותרבותית מטעם גופים ציוניים וקומוניסטיים. לעומת תקופת הסיוטים שנחתו על אסירי הגטו בהתחלה, הלכה והשתררה מעין הפוגה שכונתה "התקופה השקטה". זו הסתיימה בסוף מארס 1944, כשנעקרו מהגטו מאות זקנים וילדים וכן גם הוצא להורג הדרג הפיקודי של משטרת הגטו. באמצע יולי אותה שנה,

גורלם אסירי גטו קובנה במשך 3 שנות קיומו

במתקפת הפתע של גרמניה הנאצית על בריה"מ (22 ביוני 1941) נכבשה ליטא בפחות משבוע ימים. בעידוד שלטונות הכיבוש החלו מיד פגיעות ורציחות באוכלוסייה היהודית, בעיקר בידי הליטאים. גל הדמים נמשך ביתר שאת בקיץ ובסתיו 1941, אז נטבחו רוב היהודים בערי-השדה ובעיירות. היתר נכלאו בארבעה גטאות: קובנה, וילנה שאוּלִי וּשְׁוִינְצְיָן.

בקובנה הוקם הגטו ב-15 באוגוסט 1941, בפרבר העתיק סלאבֹוֹדְקָה. בתחילה נכלאו בו כ-30,000 יהודים. כתוצאה מגל ה"אֶקְצִיּוֹת" (הוצאות-להורג) שנערכו ביוזמת הגרמנים

פרופ' **דב לוי** נולד בקובנה, ליטא, ב-1925. במלחמת העולם ה-II היה פעיל במחתרת הציונית בגטו קובנה ופרטיזן ביערות רודניקי באזור וילנה. הגיע לארץ ישראל ב-1945, למד באוניברסיטה העברית ירושלים וקיבל תואר ד"ר בהיסטוריה, קיבל את מלגת פולברייט באוניברסיטת שיקגו והיה ראש המדור לתיעוד בעל פה במכון ליהדות זמננו באוניברסיטה העברית בירושלים בה לימד במשך שנים רבות. פרופ' לוי הוא מומחה בעל שם בתחום יהדות מזרח אירופה ובמיוחד יהודי המדינות הבלטיות. כתב 520 מאמרים ו-15 ספרים באנגלית ובעברית בנושא יהדות זמננו.

* הראיונות המאזכרים במאמר זה נערכו בידי פרופסור דב לוי ורובם ככולם נמצאים במכון ליהדות זמננו של האוניברסיטה העברית. שמות המשפחה של המרואיינים מובאים בצורה, כפי שהם מוכרים אחרי מלחמת העולם השנייה.

כאשר הצבא הסובייטי התקרב לקובנה, חוסל חלק ניכר של הגטו באמצעות פצצות תבערה ושארית תושביו הועברו למחנות ריכוז בגרמניה.

התרחבות והתחדשות מתמדת – במציאות של הוצאות להורג ודיכוי מתמשך

עוד ביולי 1941, סמוך לאחר כיבוש קובנה בידי הצבא הגרמני, השתלט קומץ משרידי "ארגון ברית-ציון" (להלן: א.ב.צ. ו/או "הארגון") על ספרייתו בת אלפי הכרכים של מורס, מאיר קנטורוביץ, שגורש לסיביר¹, על מנת להעבירה לפרבר סלאבדוקה, שהפך לגטו. לימים היו ספרים אלה יסוד לספריה המרכזית של הארגון.

הקמת הגטו לוותה בהשתוללות דמים ביום ובלילה² של המוני ליטאים נגד שכניהם היהודים ובמקביל – ה"אקציות", שנמשכו לסירוגין בפיקוח השלטונות הכיבוש עד היום האחרון לקיום הגטו.

באווירה זאת חודש הקשר בין פעילי הארגון כבר בסתיו 1941. יצחק שפירא, מהיחידים שנותרו מקבוצת המייסדים והמנהיגים הצליח לאתר את השרידים מבין תלמידי הגימנסיות והסטודנטים, שבתקופת השלטון הסובייטי היו מקורבים לא.ב.צ. לימים הסתבר שחלק ניכר מהמצטרפים בשלב זה היו יוצאי תנועות נוער: רובם מ"הנוער הציוני" ו"מכבי הצעיר" ומיעוטם מהמחנה של "ארץ-ישראל העובדת"; בודדים הגיעו גם מבית"ר. חלקם רוכזו במסגרת שכונתה גדוד "העתיד" ותוך זמן קצר נרתמו לפעילות החינוכית-הדרכתית בארגון.

במקביל פנה יצחק שפירא גם לשרידי "בני עקיבא" ובראשם אברהם מלמד ואברהם ראפובסקי ושכנעם לחדש את שיתוף הפעולה ביניהם מתקופת השלטון הסובייטי. בהסכם בין שני הצדדים הונחו היסודות הארגוניים והאידיאולוגיים של א.ב.צ. על בסיס של "רעיון האחדות והפרימאט הציוני". בעקבותיהם הצטרפו לארגון צעירים מחוגים דתיים נוספים, כגון: "תפארת בחורים", תלמידי-ישיבות לשעבר, תלמידות מבית-הספר "יבנה" וכן חניכות מ"הסתדרות בתיה". לימים הפכו חלק בלתי-נפרד של א.ב.צ. המחודש והמורחב.

מבחינה כמותית בלטו בארגון גילאי 12-15, שהצטרפו לשורותיו בקיץ 1942 בהשפעתם של אחים בוגרים, מדריכים של בית-הספר המקצועי ושל "ארגון שמירה לגנים" (אש"ל).³ המבוגרים שבהם, הצטרפו ל-א.ב.צ. ונמנו שם על חברי הקבוצה הצעירה והתוססת שאיישו את גדוד "המעפילים", בהנהלתו של הגדודאי (מפקד הגדוד) חיים שפירא, אחיו הצעיר של יצחק שפירא.

בתקופת השיא (1943) מנה הגדוד, שלושים חברים (מחציתם בנות), רובם היו בני 15-16 בלבד. אך כתוצאה מימי-העיון, הסמינרים, הנשפים והמסיבות, שהתנהלו

במסגרת הגדוד, התעצמה הזדהותם עם "הערכים והאידיאולוגיה של הארגון" ומרביתם היו לפעילים בעלי מוטיבציה גבוהה לעמוד במבחנים הקשים שהמציאות בגטו זימנה להם.

על חיוניותו ופעילותו של גדוד "המעפילים" מעידה גם העובדה, שחבריו היו היחידים בכל הארגון שהצליחו להוציא לאור (30 בינואר 1944), "אלמנך", דהיינו, קובץ זיכרונות וכתובות על תולדות הגדוד וקורות חבריו. החומר העשיר והמגוון של האלמנך מוסר תמונה מהימנה לא רק של חברי גדוד זה, אלא של כל השכבה הצעירה בארגון ואף מהווה דגם אופייני של הארגון כולו.⁴

במקביל להתגבשותם של "המעפילים" קמו גדודים צעירים נוספים: "דורות", "ניל"י", "ארגון קנאים צעירים" (אק"צ) ועוד. הטירונים נתקבלו לשורות הארגון בטכס חגיגי, שנערך לאחר תקופה של לימודים אינטנסיביים בנושאים הקשורים לארץ-ישראל ולתולדות עם ישראל. בעת הטכס היו החברים החדשים מוסרים את ה"הבטחה" (מעין שבועת-אמונים) לארגון ומקבלים פנקס-חבר. בדרך-כלל העלימו מהטירונים את דבר קיומו של א.ב.צ. ומכל שכן – מידע סודי על פעולותיו.

אווירת החשאיות החמורה, כמו בתקופה הסובייטית, ציינה גם את הפעילות היומיומית של החברים הוותיקים⁵ אולם משגברת היציבות היחסית בגטו הותרה הרצועה: פעולות תרבות ומסיבות לרגל חגי ישראל נערכו כמעט בפרהסיה, בהשתתפות מאה איש ויותר. נושאים ייחודיים כמו ביטחון והצלה, וכמובן, לימוד תורת ההגנה ואימון צבאי (למחצה)⁶ התנהלו גם אחר כך במסגרות מצומצמות ובסודיות מוחלטת. הגבלות מסוימות וצנזורה עצמית היו מקובלים גם בפרסומים הפריודיים והחד-פעמיים, שהופיעו מטעם הארגון.

במקביל השכיל א.ב.צ. להקים מסגרות-משנה והודות לכך חל גידול משמעותי במספר חבריו. בשנת 1943, בשיא כוחו ופריחתו, נע מספר חברי הארגון ואוהדיו בין 150 ל-200 איש.⁷ ניתן לומר כי מבחינה מספרית היה אז א.ב.צ. ארגון הנוער הגדול ביותר בגטו. על אוהדיו והתומכים במצע האידיאולוגי שלו נמנו מעתה גם עשרות אישים מקרב וותיקי המפלגות הבאות כמו: "הציונים הכלליים א"י" ו"מזרחי" ולימים גם "הציונים הכלליים ב"י" ו"הציונים המדינתיים". היה זה אך טבעי שב-18 ביולי 1943, בסמוך לאחר הגיבוש האידיאולוגי של א.ב.צ., קיימו כמאה איש מוותיקי המפלגות הני"ל⁸ אסיפה מכוונת של גוף חדש בשם "ברית ציון" ובראשו ד"ר חיים-נחמן שפירא, חיים כהן, אריה כהן, פייניש טקאטש ואחרים. לא פעם ייצגו הללו את ענייני א.ב.צ. בפני הממסד הגטואי. אין תימה שבארגון ראו בהם מעין אפוסטרופוסים, במובן החיובי של המושג. "ברית-ציון" כגוף, נתפס על ידי חברי א.ב.צ. כעין פריפריה מבוגרת שתפקידה, בין היתר, לחזק את העורף של הארגון. כך

צעירי אבי"צ בגטו קובנו, תמונה משנת 1943. העומד משמאל הוא זלמן קרביץ, נרצח באקציה האחרונה בגטו. העומד מימין הוא שלום ידקובסקי, נרצח בדכאו. הכורע הוא בובי בלומברג, הצליח לשרוד.

מחוננים, האחד בית"רי והשני דתי, היו אחראים על הפעילות בתחום התרבותי. אריה כהן, שנחשב חריג מסוים בא.ב.צ. בשל גילו המבוגר יחסית, היה בעל רקע מפלגתי-פוליטי עשיר, ולכן היה פעיל במיוחד בתחום האידיאולוגי. הוא כיהן תקופה קצרה כמפקד הארגון. במרוצת הזמן התגבשה הדעה לשוות לארגון מבנה יותר דמוקרטי ולהגביל את סמכויותיה של המפקדה, שעד אז, למעשה, מינתה את עצמה. לפיכך הוחלט על הקמת המועצה – המוסד העליון של א.ב.צ. – שבסמכותה היה לבחור במפקד הארגון וכן בחברי המפקדה, ואף להביע אי-אמון. רוב-רובם של חברי המועצה היו בעלי ותק מהתקופה הסובייטית. כמעט כל חברי א.ב.צ. פעלו במסגרות של "פלוגות" שכל אחת מהן מנתה חמשה עד שבעה אנשים ובכללם מפקד פלוגה, או "פלוגאיי". שלוש עד חמש פלוגות היוו "גדוד", שבראשו עמד מפקד גדוד, או "גדודאיי".

מחמת מצבי החירום התכופים בגטו, הפכו כמה מדירות החברים למקומות מפגש עבור חברי הארגון, ללא קשר להשתייכותם למסגרתם הפורמאלית. במקומות אלה היו החברים מתאספים בשעות הפנאי, אם לשמוע חדשות ואם להיפגש סתם, או להתכבד בצלחת מרק. לפחות באחד ממקומות המפגש הללו, (כגון בבית האחיות גאיל) "עמד באופן קבוע על הכיריים סיר עם מרק".¹⁰ כן היו גם חברים

או אחרת החל להתרקם תהליך ההתקרבות בין שני הגופים, שהגיע לשיאו באביב 1944 ונפסק עקב המכות המוחצות, שניחתו על הגטו בזו אחר זו (כמו האקציה של הילדים והזקנים) עד לחיסולו ביולי אותה שנה. יחד עם זאת, ככל שהלך וקרבו מועד החיסול הלכה וגברה הנשירה משורות א.ב.צ. על ידי חברים שברחו עם משפחותיהם כדי להתחבא בבתי איכרים או שגורשו עם הוריהם למחנות העבודה הקרובים. רבים נספו תוך כדי חיסול הגטו, ועוד יותר, בתנאי הגיהנום שבמחנות-ההסגר בגרמניה. לאחר השחרור באפריל 1945 שרדו רק כחמישים איש מחברי הארגון. רובם עלו לארץ-ישראל.

מבנה הארגון ותפקוד פעיליו בעתות שיגרה וחירום

במחצית השנייה של 1941, בימי הטבח והאקציות הראשונות בגטו, לא נתגבשו עדיין מבנה הארגון ודרכי פעולתו. כמו בתקופת השלטון הסובייטי ניצבה אז בראש הארגון מפקדה בת 3-5 איש בראשותו של יצחק שפירא שפעל רבות לחידוש הקשר עם החברים ששרדו מאז. הלה התמיד בתפקיד זה תוך הפסקות קצרות⁹ עד יולי 1944, כשהגטו חוסל ושארית אוכלוסייתו הוגלתה למחנות ריכוז בגרמניה.

כל חבר מפקדה היה אחראי לפחות על תחום אחד ויותר, כגון: ארגון, תרבות והדרכה, הסברה, "ועדה אידיאולוגית", "ענייני חוץ", מודיעין, הגנה והצלה. בקיץ 1943 צורף למפקדה גם מזכיר הארגון שלמה (זלימר) שפיר (פרנקל), שבתחום אחריותו היו ענייני הכספים והנהלת החשבונות של הארגון וכן החומר הארכיוני. מלבד זאת הוא היה ממונה לסירוגין על ענייני ארגון, תרבות, תעמולה ו"הוועדה האידיאולוגית".

המפקדה קיימה את ישיבותיה שלוש עד ארבע פעמים בשבוע, הכל לפי הצורך. העניינים שנדונו במפקדה הוכרעו על ידי כל חבריה, לרבות מפקד הארגון, "הראשון בין שווים". בידיו הופקד גם נושא "ההגנה" וה"הצלה". לפעמים צורפו לדיון בנושאים אלה עוד אחד או שניים מחברי המפקדה. צוות זה לענייני ההגנה כונה גם מפקדה "אקטיביסטית", או מפקדת "שלהבת" (ע"ש הביטאון שביטא את השקפותיה). למעשה, במשך רוב הזמן דאג איקה גרינברג לענייני ההגנה. הודות לניסיונו הצבאי ותפקידו הבכיר במשטרת הגטו, נודעה לו עמדה ייחודית בתוך א.ב.צ. וכמו כן הוא היה אישיות מקובלת.

אברהם מלמד שהיה, בין היתר, ממונה על "קשרי חוץ", כיהן במשך תקופה מסוימת גם כמפקד הארגון. חיים יגאלי (טיקטין) וחיים (פימה) רוזן (רוזנברג), שהשתייכו בעבר למחנה "ארץ-ישראל העובדת", פעלו בעיקר בנושא חינוך והדרכה; שרגא ארנובץ ויצחק כץ, שניהם משוררים

אנו, חברי מועצת א.ב.צ. וכו'...¹⁶ המצע כולו הפך למעין הכרזת-יסוד, והובא לידיעת החברים בעיתון "ניצוץ". במצע הובעה השאיפה לאיחוד כל המפלגות בתנועה הציונית, ש"יצרף מחשבה ציונית למעשה ציונית". כלולה בו גם ביקורת חריפה על המבנה של ההסתדרות הציונית ועל המפלגתיות המופרות שבה, והובעה מורת-רוח על שהמדיניות הציונית לא הצליחה לכבוש את המוני בית-ישראל לרעיון העלייה לארץ-ישראל. לדעת מחברי המצע, צריכה היתה ההנהגה הציונית לשאוף לשלילה גמורה של הישיבה בגלות, וזאת בניגוד לגרסת ה"דאָיאָיקיט" ("פאניוטי", מלשון "פאן")¹⁷ וכי המבחן המובהק של כל ציוני חייב להיות עלייה לארץ-ישראל. המצע הזדהה עם עמדת התנועה הציונית להקים מדינה יהודית בארץ-ישראל (בחנוכה 1942 נפוצו שמועות בגטו שהמדינה כבר הוקמה).

כן נקלטו במצע כמה מן היסודות של תורת א"ד גורדון. לעומת זאת הובעה התנגדות מוחלטת למרקסיזם. נראה שהפקפק בסולידריות בינלאומית ואבדן המשמעות של "מלחמת המעמדות", הניעו את הארגון להכריז רשמית על דגל אחד (כחול-לבן) והמנון אחד ("התקווה"). כמוכן נכללה הקריאה למדינה יהודית ועלייה חופשית. סעיף מיוחד התייחס למה שכונה "מוסכמות הדת" וזאת גם בהתחשב בחברים שומרי המצוות והמסורת.

תרבות, השכלה וחינוך לאומי

עם תקומתו של א.ב.צ. במיוחד לאחר התארגנותו מחדש בתקופת "השקט היחסי" בגטו (מדצמבר 1941 עד אוקטובר 1943), ניתנה עדיפות גבוהה למישור התרבותי והחינוכי, וזאת בהתאם לאידיאולוגיה ולמסורת שהתגבשה בארגון עוד בתקופה הסובייטית. ואילו עתה, כשהמדיניות הנאצית שאפה להשמיד את רוח היהודים ולהשחית כל דבר שטבועה בו רוחו היוצרת של העם היהודי, גאתה הפעילות לתרבות ישראל. גילויים של מסירות ממשית לספר היהודי באו לביטוי נמרץ כשהשלטונות אסרו ב-8.2.1942 אפילו להחזיק בספרים כאלה. חברי הארגון פשטו על נקודות האיסוף של הספרים, הוציאו משם בהיחבא פריטים בעלי ערך מיוחד לתרבות היהודית והחביאום בבתי פרטיים ובמחסנים.¹⁸

מאחר שרבים מהחברים הצעירים נעקרו מלימודיהם הסדירים, שימש עבורם הארגון הן כתנועת נוער (היחידה כמעט בגטו) והן כבית-אולפנא. כך תפסה הפעילות הלימודית-עיונית מקום ראשוני בקרב השכבה הצעירה. מקצועות הלימוד העיקריים היו: תולדות עם ישראל, ציונות, נושאים נבחרים על ארץ-ישראל, השפה העברית, ספרות עברית וכדומה. הלימודים התקיימו בצורה שיטתית בקבוצות ובסיום נערכו בחינות על מידת הקליטה וההבנה של החומר.¹⁹ נוסף על לימודים פחות או יותר סדירים התקיימו

שנותרו בגטו בחוסר כל וללא משפחה, וצלחת המרק שהוגשה להם במקום כזה היתה כפי הנראה ארוחתם החמה היחידה באותו יום. היו גם חברים הנתונים במצוקה חומרית שהיו מוצאים על שולחנם כיכר לחם או מצרף אחר, שמישהו מהארגון דאג להביא להם בצנעה. לא בכדי הצהיר חבר זה או אחר, ש"בשבילי א.ב.צ. היתה כמו משפחה".¹¹ באווירה זו של חמימות, פתיחות ונכונות לעזור, התפתחו גילויי העזרה למערכת-סיוע מאורגנת וממוסדת בתוך הארגון, בראשותה של חברת המועצה, מאשה ירון (גאיל). הסיוע התבטא בעיקר בהפניה למקומות עבודה "טובים", בחלוקת מצרכים וכן במקרי חירום, בצורת "עזרה לחברים הצריכים לעבור מדירותיהם".¹² בכמה מדירות המפגש התקיימו מסיבות של שירה וקריאה וכן היו מרבים לשוחח ולהתווכח. מטבע הדברים, במהלך השיחות וחילופי הדעות, התייחסו גם לנושאים שעמדו במרכז עניינם של הגטו ושל הארגון.

עם זאת, לא פעם הוטחו דברי תרעומת וביקורת על הנהגת הארגון, ה"מנותקת מהמציאות".¹³ הושמעו גם טענות שאין להסתפק עוד בפעילות עיונית כשסכנת החיסול מרחפת על כל הגטו. ככל הנראה לא היה בטענות אלה כדי לפגוע באחדותו ובסולידריות הפנימית של הארגון. היו לכך השלכות על חילופי גברי בתוך המפקדה.

פעילות רעיונית-פוליטית

האידיאולוגיה ה"אָפּאַצאית" שפותחה וגובשה בגטו, התבססה במידה רבה על עיקרי רעיונות, שקנו להם שביטה בתקופת הפעילות תחת השלטון הסובייטי (1940/41), דהיינו: שלילת המשטר הסובייטי ולהבדיל, ביקורת על ההסתדרות הציונית ומנהיגותה. כמוכן שגם התגברות הסכנה לעצם קיומו של העם היהודי הגבירה את רעיון ה"איחוד" לדרגת חשיבות עליונה.

מתונה ושקולה יותר היתה התייחסותו של א.ב.צ. למפלגות ה"קיצוניות" בתוך המחנה הציוני. זו התבטאה במקרים מסוימים במגמה של "השמאלת הימין" או "הימנת השמאל". אך כל זה לא מנע מלדבוק בסיסמת "הפרימאט הלאומי".¹⁴ במילים אחרות: ביחד עם מתחת ביקורת על הממסד הציוני ראה הארגון את עצמו גם כ"מוציא מסקנות ומחפש תרופות, מצביע גם על הטוב ואינו מסתפק בשלילת הרע".¹⁵

על רקע זה הוקמה בתחילת שנת 1942 "ועדה אידיאולוגית" מיוחדת, שהוטל עליה לנסח מצע-יסוד של א.ב.צ. בתום עבודתה, (לאחר שקיימה קרוב לארבעים ישיבות!), הביאה את הסיכומים בפני מועצת הארגון. בישיבת לילה ממושכת, שהתקיימה בין ה-10 ל-11 באפריל 1943, אישרה המועצה את מכלול הנוסח המוצע, שפתח במילים: "בימים של אבל, מכאוב וצער, על חורבנה של יהדות אירופה בכלל ושל יהדות ליטא בפרט, מתכנסים

הרצאות בספרות ובמדע, נערכו ימי עיון, ערבי זמרה, הצגות, מערכונים, מסיבות חנוכה וימי זיכרון לאומיים, תערוכות אמנות, נשפים המוקדשים לספרים וכדו'. בחגיגות יתירה ובהיקף רחב חגגו בארגון את מועדי ישראל, כמו "הסדר השלישי" שנערך בג' דחווה"מ פסח (30.4.1943).²⁰ האירוע החגיגי נערך באמצעות נציגים מכל גדוד, ובהשתתפות אורחים, לרבות אישים "רמי מעלה" מהממסד הגטואי. היה זה מעמד מרשים ורב-חוויות למשתתפים הרבים, יחסית לתנאי הגטו.

א.ב.צ. נתן ידו למפעל חינוכי גם עבור כלל ילדי הגטו. מאחר שהלימודים הסדירים בגטו נאסרו והמורים פוטרו ממשרותיהם, דאגו פעילי הארגון שהמורים ימשיכו לתת שיעורים פרטיים לילדים באמצעות מתן תמריץ יעיל מאד באותם ימים – כיכר לחם. בסימן בולמוס הלימוד שאחז בחברי א.ב.צ., התנדבו כמה מהחברות הצעירות לסייע לילדי הפליטים מהעירייה ז'יז'מר (שבמזרח ליטא) שהובאו לגטו, על-ידי מתן "לימודים ותרבות" וחינוכם "ברוח היהדות".²¹

פרסום ביטאונים, יבול של יצירות ספרותיות וגורלן

ב התאם "מסורת" מהתקופה הסובייטית, היה זה כמעט טבעי, שאחת ממימויותו הראשונות של הארגון בגטו היתה לחדש את הופעת ביטאון-יניצוץ". הגיליון הראשון (השמיני במספר הכללי) הופיע בגטו באוקטובר 1941, ומאז – במשך כל "התקופה השקטה" (עד אוקטובר 1943) – המשיך להופיע מדי חודש. סך הכל הופיעו בגטו 29 גיליונות. ה"יניצוץ" עסק בעיקר בבעיות האקטואליות של הנוער בגטו, בשאלות חינוך, ושיקף את המתרחש בחברה היהודית. במשך הזמן הופיעו תוספות מיוחדות, שבהן רוכזו ממיטב היצירות בעברית של צעירים בגטו; חלקם חברי הארגון, כמו: חיים יגאלי (טיקטין), שהוזכר לעיל וכן שרגא אַרְנוֹבִיץ, יצחק כץ ועוד. דפי העיתון נכתבו ביד על ידי חברים בעלי כתב-יד יפה. להכנת מספר רב של עותקים, השתמשו בנייר פחם.

כן הופיעו במסגרת הארגון (לפחות ארבע פעמים) הביטאון לשאלות הגנה שלהבת; שורה של פרסומים חד-פעמיים, כמו "עמק הבכא" של גדוד "מעפילים" שהופיע בפסח תש"ג ועוד. בחודשים האחרונים לקיום הגטו הופיע בכתב-יד האַלְמֶנֶךְ של גדוד "המעפילים" ובו מפורטות פעולותיו של גדוד זה, החל ב-26 באוקטובר 1943 עד 30 בינואר 1944. האלמנך המכיל כ-160 עמודים, נכתב על ידי חברי הגדוד במצב רוח קודר ותוך תחושה שהאדמה "כבר בוערת תחת רגליהם". בערך באותו זמן ראה אור במכונת כתיבה ובכריכה נאה המאסף "יתמות", שהוקדש לזכרו של ד"ר חיים-נחמן שפירא. המאסף גדוש עובדות וסקירות על המאורעות והבעיות המרכזיים של הגטו. ובהקדמה מובאים דברים על קורות הגטו מפרברואר עד יולי

1944 וכן מאמרים מאת אבא באלוֹשֶׁר, בְּנֶדֶט טוֹבִין ועוד. בסך הכל הופיעו בגטו מטעם הארגון כעשרה פרסומים. פרט ליומונים הקבוצתיים, בהם נרשמו בצורה שיטתית תוכן של הפעולות, בתוספת פרטים והערות על ביצוען, ניהלו חברים רבים גם יומנים אישיים. כן הרבו חברי הארגון לעסוק בכתיבה יצירתית. בארגון ראו בעין יפה פעילות זו ואף עודדו אותה.

בין המושכים בעט בלטו שרגא ארנובִיץ ויצחק כץ. כל אחד מהם שימש בשעתו כעורך "יניצוץ". הראשון נודע בכשרונותיו עוד לפני המלחמה. בגטו התפרסם בין היתר בזכות יצירתו הגדולה "אשמדאי" – מעין בלדה על רקע מעשי הזוועות של הקלגסים הנאצים. אחד משיריו המרשימים ביותר הוא "הסיקריק עם הטלאי הצהוב".²² השיר הוא ביטוי להלכי הרוח שהשתררו בחוגי הנוער בגטו, לאחר "האקציה הגדולה" (28.10.1941), שבה נרצחו כעשרת אלפים יהודים, לאמור: "שוב לא ניתן להובילנו לטבח; במקרה של אקציה נוספת נתקומם, נצית את הגטו ונברח לכל עבר, או שניפול תוך כדי מאבק". בשיר זה ציין המשורר כי ההתקוממות מעוגנת בהיסטוריה היהודית והיא חלק בלתי נפרד ממורשת הגבורה שלה. היא באה לנקום נקמת דמם של רבבות בני אדם. יצחק כץ הרבה לחבר שירים עבריים שחלקם היו מושרים בפי חברי הארגון ואחרים. שירו "האילן" נרשם באלמנך של גדוד "המעפילים" וכך ניצל. פזמון פופולארי שלו,²³ בעל נימה קונדסית, היה בנושא עבודת-הכפייה: "אין זה פלא, אין זה פלא/אם יושבים בבית הכלא... וגו'.

דברי שירה ליריים בידיש מפרי עטה של חברת הארגון חנה טרוצקי אבדו ברובם²⁴ וכזה היה גם גורלם של חלק ניכר מהיצירות והחיבורים בנושאים רגישים שכתבו חברי הארגון בשבועות האחרונים ערב החיסול – מעין תעודה לדורות הבאים.

לא פחות מהצורך הדחוף להספיק לרשום את הרשמים בשעות האחרונות של קיום הגטו גברה גם הדחיפות באחסנתו של החומר הכתוב. מספר תיבות סגורות הרמטית הוטמנו כמעט ברגע האחרון במקומות סתר שפרכיהם נמסרו למספר חברים.²⁵ חלק מסוים מהארכיון של הארגון, כמה יצירות ספרותיות כולל האלמנך, לקחו עמם חברים למקומות המחבוא שלהם.²⁶ רק מעט מכל זה נותר לפליטה מהשריפה שהשתוללה בגטו בעת חיסולו ולא זו בלבד אלא שרוב החומר ששרד, נפל אחר כך בידי השלטונות הסובייטים.

גורל משותף בדרכים מצטלבות

1. דרך הושטת יד של אדם לחברו (באווירת גיהינום)

בר בתחילת התבססותו של א.ב.צ. בגטו, התגבשה בקרב פעיליו תמימות-דעים בדבר הצורך לשמור על "צלם האדם ולא להיסחף בזרם העכור".²⁷ של הניווט

(מורס) וטופוגרפיה.³¹ השיעורים התיאורטיים ניתנו בלוויית תרגילים מעשיים. מספר חברים, וביניהם המועמדים הפוטנציאליים ליציאה אפשרית ליערות הפרטיזנים, עברו אימונים צבאיים מתקדמים, לרבות שימוש בנשק. כביטאון הפנימי של הפעילים בנושא ההתגוננות שימש העלון "שלהבת" שסיסמתו היתה "הבא להרגך השכם להרגו".

בסוף 1942 ותחילת 1943 החלה להסתמן בארגון התעניינות ראשונית בדבר הצטרפות לפרטיזנים, שלפי השמועה לוחמים נגד הגרמנים ביערות של מזרח ליטא. חבר א.ב.צ., מיכאל יצחקי (גלבטרונק), שהיה פליט מווארשה והתנסה בתלאות רבות, הביע דעתו שמן הראוי לחפש קשר אליהם ואכן הצטרף לקבוצה צעירים שנשלחה ליערות יונאבא (מזרחית לקובנה) לעבוד שם בחטיבת עצים, ובתקווה ליצור קשר עם הפרטיזנים. אין תימה שכאשר באוקטובר 1943 יצא מסע מאורגן ביוזמת הקומוניסטים, מהגטו ליערות אֶוּגוּסְטוֹבָה, היה מיכאל יצחקי בין אלה שהצטרפו בהתלהבות למסע, ועמו עוד חבר א.ב.צ., עזריאל לוי, שנקלע גם הוא בשעתו לגטו ללא משפחה. ברם מחמת חוסר תכנון וניסיון, מסע זה נכשל כליל ורבים ממשתתפיו נספו. לוי זכה לחזור לגטו, אך יצחקי נאסר ולאחר שברח הצטרף לפרטיזנים. אכן לא היה זה מקרה שרק שניים מחברי א.ב.צ. השתתפו במסע, שהקיף כמאה איש, שכן הנהגת הארגון הסתייגה ממנו מלכתחילה כי התוכנית לא נראתה די ריאלית ואולי גם בשל העובדה, שיוזמי המסע ומתכנני העיקריים היו הקומוניסטים. והרי מבחינה אידיאולוגית שרר בארגון "מחסום רציני בפני שיתוף פעולה עם קומוניסטים".³²

גם בסוף 1943, כאשר החלו להסתמן אפשרויות מעשיות ליציאה מתוכננת כראוי ליערות רוֹדְנִיקִי שליד וילנה, עדיין שררה ב-א.ב.צ. רתיעה מלקבל הצעה זו. בוויכוחים הרבים בנושא זה, התייחסו בין היתר, גם לשמועות בדבר גילויי האנטישמיות ביער. בכל זאת נמצאו חברים, בעיקר מבין חברי השורה, שהמשיכו לדבוק בדעה כי יש לצאת ליער. כתוצאה מהוויכוחים הפנימיים נתקבלה לבסוף עמדתה המסתייגת של ההנהגה. במצב דברים זה פגה ההתלהבות אצל רבים מחברי א.ב.צ. ושוב "לא עמדו בתור".³³ המעטים שהתעקשו לצאת ליער בכל מחיר התקשרו ישירות לארגון האנטי-פאשיסטי של הקומוניסטים. בסה"כ יצאו ליער שישה מחברי א.ב.צ. ברם רק שלושה מהם, לרבות מיכאל יצחקי, זכו להגיע בשלום לשורות הפרטיזנים ולהילחם נגד הנאצים; בסך הכל יצאו מגטו קובנה ליערות הפרטיזנים קרוב לשלוש מאות וחמישים איש, וכשני שלישים מהם זכו להילחם בפועל בנאצים ובעוזריהם.³⁴

על אף הרתיעה המתמשכת מהקומוניסטים במישור הלאומי, קוימו ביניהם לבין הארגון מגעים ושיתוף-פעולה גם בחודשים האחרונים לקיומו של הגטו.³⁵

והדמורליזציה, תופעות שהזמן גרמן... אולם לנוכח הפורענויות שהתרגשו תכופות על הגטו שומה היה על הארגון לטפח בקרב חבריו עזרה הדדית וגם לסייע להם ולמשפחותיהם. במלחמת הקיום בין אקציה אחת למשנייה, אם ע"י הושטת יד-עוזרת למציאת פינת מגורים או מקום עבודה 'בטוח' יחסית.

נוסף לכך דאגה הנהגת הארגון, שחבריו לא יכללו ב"רשימות" של מועמדים לגירוש למחנות-עבודה ולמקומות אחרים. אולם במהרה התברר שהגירושים לא התנהלו בדיוק לפי הרשימות, וגם אלה שלא נכללו בהן, עלולים להיתפס ברחובות או בבתיים בשעת המצוד האכזרי שקדם לכל גירוש. אי לכך הופעלה מערכת "מודיעין" יעילה למתן הכוונה ושהות לחברים להתחבא במקומות מוכנים מראש. שיטת התקשורת המהירה פעלה גם כאשר התעורר צורך דחוף להודיע למפקדה על חברים שנאסרו, או שהיו צפויים להישלח מהגטו וכדומה. בנושא רגיש זה קוימו בעת הצורך מגעים חשאיים בין מפקדת א.ב.צ. לבין חברי הארגון וידידים במוסדות הגטו לרבות המשטרה היהודית. לא ייפלא שבארגון ראו בשירותם של כחצי תריסר מחבריו במשטרה גם מעין שליחות לאומית.²⁸

הבכיר ביניהם, איקה גרינברג, זכה גם להערצה ייחודית על התנהגותו האמיצה כאשר הוצא להורג ביחד עם אנשי המשטרה היהודית לפני חיסול הגטו. עוד לפני כן הוטל על חוליה מחברי הארגון להתגנב בחשאי לביתו המיותם ולסלק משם למקום בטוח, שתי תיבות גדולות, שהכילו רשימות סודיות וחומר ארכיוני שעלולים היו לגרום לעוד מאסרים והוצאות-להורג.²⁹

2. הכוונות שלא צלחו להתמודד עם הצוררים

אתגרים רציניים שגרמו לתסיסה בקרב א.ב.צ. ויתר הגופים הציוניים והקומוניסטיים בגטו, הופיעו באביב 1943 בעקבות מספר אירועים חשובים מאוד שקרו בסמוך לאותו פרק זמן, והם: הביקור של שליחת השומר-הצעיר מפולין, איֶרְנֶה אֶדְמוֹבִיץ,³⁰ בגטו קובנה; המפלה המתמשכת, של צבאות גרמניה בסטאלינגרד; המרד בגטו וארשה; וכן מציאותם של פרטיזנים אנטי-נאציים ביערות ליטא. הציר שעליו סבבו אז הוויכוחים היה – דרכה של המחתרת ב"מצב החדש". בגופי המחתרת הציוניים, אשר לחלקם היו מסונפים תאים סודיים לאימון צבאי, נשמעה יותר ויותר התביעה, שהגיע הזמן להתוות תוכנית פעולה ברורה, אם להתקוממות בתוך הגטו ואם למאבק מחוצה לו.

גם בא.ב.צ. ניטש ויכוח ער בין החברים, ומפקדת הארגון נדרשה לבדוק מחדש את דרכי פעולתה. על רקע זה הוגברה פעילותם של "חוגי ההגנה" החשאיים במסגרת הארגון, שבהם נמשכו האימונים כחמישה שבועות וכללו בין היתר: טקטיקה ואסטרטגיה של התגוננות, איתות

חורבן גטו קובנו. יולי 1944.

נוסף על כך, ריחפה סכנה מתמדת להיתפס בדרך. על כן, הטיפול וההכנות למציאת מקום מחבוא מחוץ לגטו, היו חייבים להיעשות בחשאיות יתרה ובדרך כלל היה הדבר בגדר סוד כמוס.

על בסיס הנטייה לאפשר לחברים חופש פעולה בנושאי ההצלה, היה כל חבר רשאי לצפות לעזרה מסוימת מצד הארגון, או לפחות ל"ברכת-הדרך".³⁷ מכל מקום המעטים, שיצאו להתחבא בכפר, או אל הפרטיזנים ביער, לא עשו זאת "בטריקת דלת". כך נשמרה במידה רבה, האווירה האינטימית, המשפחתית כמעט, בקרב חברי א.ב.צ. עד הסוף.

משנמצאו בין היוצאים להסתתר אצל לא-יהודים גם חברים פעילים וידועים בא.ב.צ., שומה היה על הארגון לנקוט לגביהם עמדה אישית ועקרונית. בתחילה היתה התגובה נייטרלית, ואולי אפילו צוננת. בכל אופן כך התרשמה שרה בנימיני (לייבנון), חברה פעילה בארגון מאז התקופה הסובייטית: "זאת היתה שתיקה של הסכמה בדיעבד של אנשים, שאין להם אולי משהו יותר טוב להציע" וכאלו המעשה שלה עוד לא בשל.³⁸ בדומה לכך הסתיים גם מו"מ רציני בין חברת המועצה מאשה ירון לבין הנהגת הארגון בדבר הצטרפותם של ארבעה חברים לבני משפחתה שזכו להסתתר בכפר נידח.

3. דרך ההצלה של הפרט והמשפחה

במשך החדשים האחרונים לקיום הגטו, כאשר סכנת הכליון נעשתה ודאית ומוחשית, הלכה וגדלה חשיבותם של מקומות מסתור אצל לא-יהודים. הצטרפותם של מספר חברים למשפחותיהם, במקומות מקלט מחוץ לגטו, העלתה את חשיבותה של אפשרות זו. יתר על כן, דרך הצלה זו לא עוררה בארגון פולמוס חריף כפי שעוררה היציאה ליער. חבר המפקדה, חיים יגאלי (טיקטין) טען במסגרת דיון במועצת הארגון כי "מוטב לחפש דרכים להצלה ולא לנקמה, שכן חבל על כל אחד שעלול להיהרג תוך כדי כך, מה גם שבעצם הנקמה אין בלאו הכי הרבה תועלת."³⁶ מדבריו נשתמעה הנכונות מצד הארגון לסייע לכל חבר שיש בידו להציל את עצמו בדרך זו או אחרת, ואכן כך היה. עם זאת נראה שלא כל חברי ההנהגה התלהבו מדרך זו של הצלה, שכן המסתור אצל לא-יהודים לא היה בו פתרון והצלה לכל חברי הארגון.

האפשרויות להצלה בדרך זו היו, מטבע הדברים, מוגבלות למספר מצומצם מאד של יחידים, או משפחות. השתייה אצל לא-יהודים, בעיר או בכפר, הצריכה קשרים מתאימים מחוץ לגטו ומשאבים כספיים גדולים למימונה.

ובהן גם זו של א.ב.צ. – כנראה כתוצאה מהלשנה, ומכל מקום היה הכרח לפנותן בדחיפות.

לאחר כשלושן זה המשיכו חברי א.ב.צ. במפעל ה"מלינות" בתוך שטח הגטו. חלק ניכר מהמאמצים הושקע בהכנת ה"מלינה" שברחוב ויג'ריו, שכונתה גם "המלינה המרכזית של הארגון" ובכמה "מלינות" נוספות.

על סף חיסול הגטו, כשמרבית האוכלוסייה ניסתה להינצל מהעברה לגרמניה, הסתבר שמספר ה"מלינות" אינו מספיק לכל החברים ולמשפחותיהם, על כן הועמדה הנהגת הארגון ב"סבך של מבחן מוסרי". חברים הועמדו לעתים בפני הברירה: לעזוב את הוריהם ומשפחותיהם ולהיכנס ל"מלינות", או להישאר עמם ולוותר על סיכוי של הצלה. זאת ועוד, התעוררה השאלה בדבר מתן עדיפות לחברי השורה או למפקדים. היו כאלה שסברו "שזכות העדיפות צריכה להינתן לחברים מן השורה", מאידך גיסא היתה דעה להעדיף את המפקדים "מבחינת המבט של שמירה על הרעיון של א.ב.צ. ומסירתו לדורות הבאים. ברוב המקרים נפתרה הדילמה בפשרה בין שתי הדעות.

אולם, למעשה, לא עמד מפעל ה"מלינות" במבחן המאורעות שכן הנאצים הצליחו לגלות את מרביתן ולחסלן על יושביהן, או לאלצן לנטוש אותם. בין אלפי הקרבנות היהודיים של אותם ימים, היו גם יותר משלושים חברי א.ב.צ. ובתוכם חברי מפקדה, שנתגלו ב"מלינה המרכזית" של הארגון וגם באחרות, והם הובלו בקרונות למחנות ההסגר בגרמניה.

הנה כי כן, נמשכה פעילותו של א.ב.צ. גם בגטו קובנה במשך שלוש שנות קיומו, תקופה בה הגיע לשיא כוחו המספרי והארגוני וכן גם לפריחה אידיאולוגית ולפעילות תרבותית בכמה תחומים, כמו, הקניית ערכי תרבות עברית וטיפוח הציונות בקרב בני הנוער המקומי. א.ב.צ. הפך לגורם מרכזי, וזכה לתמיכה מוסרית ועניינית מצד ראשי המוסדות בגטו ובייחוד הציוניים שבהם. עם זאת, נדחו במידה מסוימת הנטיות האקטיביסטיות של הארגון, שהתרכזו סביב הביטאון "שלהבת". בסוף 1943, כאשר גברו הסימנים המדאיגים לגורל הגטו, התמקדה פעולת א.ב.צ. בעיקר בהכנת מחבואים – אם בגטו ואם ברובע מס' 1 שנעזב – כאמצעי-הצלה של הרגע האחרון מחמת הפורענות הצפויה. אולם ביולי 1944, כשחיסול הגטו לווה בהצתה שיטתית של המבנים, לא עמדו המחבואים במבחן ורבים מחברי הארגון ומנהיגיו נספו בגטו הבוער.

המשכיות ודבקות ברעיון האיחוד גם במחנות-ההסגר

ביוני 1944 במהלך חיסול גטו קובנה נספו גם רבים מחברי א.ב.צ., ובתוכם חברי המפקדה. כמה עשרות מחברי הארגון שולחו ביחד עם שרידי הגטו למחנות

במשך הזמן ובלחץ האירועים המדכאים בגטו, השתנה בהדרגה היחס לחברים היוצאים ל"הרגשת שמחה ותחושת נעזבות". היו חברים שעזבו את הגטו למטרות הצלה וזכו לברכת מדריכיהם שליווים עד שערי הגטו. עם זאת מספר חברי א.ב.צ. שניצלו הודות להסתתרות אצל לא-יהודים לא עלה על מניין וחצי.

ההתחפרות ב"מלינות"

1. בשטח הגטו

אחת מהתחבולות המקובלות שבהן ניסו יהודי הגטו להתגונן מנגישות, מאסירים ואקציות רצחניות הופעלה כבר בסתיו 1941 על ידי הכנת מחבואים תת-קרקעיים, שכונו בפי העם: "מלינות".³⁹

בין היתר נחפרה "מלינה" תחת ביתו של אברהם ראפובסקי שהוזכר לעיל, לשם שמירה על התעודות והארכיון של ראשוני א.ב.צ. וגם כמחבוא יעיל לחברים. רק מסוף שנת 1943 ובתחילת 1944 ניתנה לנושא זה עדיפות עליונה כאמצעי להצלה. ואכן, ציבור החברים נרתם בהתלהבות למבצע זה: החל ב"הכשרת קרקעות" וכלה בהכנת "צנימים" ומצרכים אחרים. עבודות הדורשות מומחיות וניסיון בוצעו על ידי המבוגרים ואילו הצעירים (בנים ובנות), עסקו בעבודות בלתי-מקצועיות כגון: חפירה, פיזור אדמה חפורה, איתור חומרי בנייה וסחיבתם (תרתי-משמע) מפילות שונות בגטו. בשל ייחודה של עבודה זו, שהתנהלה במרוץ עם הזמן ובחשאי מוחלטת, נדרשו החברים לעבוד במשמרות יומם ולילה.

נושא ה"מלינות" – או כפי שכונו: "המעוזים" של הארגון – השתלב גם בוויכוחים על האפשרות למאבק פעיל בעת החיסול הצפוי של הגטו, ועל כך ש"אין זכות לכפות התקוממות על כל הגטו".⁴⁰ אם הגרמנים ועוזריהם יחשפו את ה"מלינות", יהיה מקום להתנגדות מזוינת, בנשק שהוברח לשם, ו"בזמן האקציה יחלקו אותו בין החברים שאומנו בו...". המסקנה: הדרך היחידה היא להתחבא בשעת אקציה ב"מלינות".

2. מלינות בשטח שמחוץ לגטו

בנובמבר 1943 נודע בגטו שממשמש ובא פינוי הרובע הראשון של הגטו (הוא הרובע הידוע בכינוי "העיר העתיקה") וכי ישוכנו בו ליטאים. כמה מן הנלהבים לרעיון ה"מלינות" ראו בזה שעת כושר להעברת ה"מלינות" אל מחוץ לגטו, כעין "בסיסים צבאיים בשטח אויב".⁴¹ אמנם ניבנו "מלינות אחדות באותו רובע ובתוכן אחת של א.ב.צ. וביום הפינוי (21 בדצמבר 1943) לא הלכו בוניהן לגטו, אלא ירדו לתוכן כדי להישאר בהן עד יום השחרור. אבל לאחר כמה שבועות נתגלו רוב רובן של ה"מלינות" –

ההסגר שמחוץ לליטא: בעיקר לאזור דאכאו-קאופרינג, שבגרמניה.

תופעה בולטת, שאפיינה את ה"אבצאים" המפוזרים בתנאים אל-אנושיים של מחנה ההסגר, היתה השאיפה המתמדת "להיות ביחד או לפחות לשמור על קשר".⁴² במקרים שזה עלה בידם, חשו הקלה מסוימת בחיי היומיום, וזאת הודות לגילויי העזרה ההדדית והמאמץ הקולקטיבי "לחזק את המוראל". גורמים אלה היו בעלי חשיבות עליונה בתנאי המצוקה והלחץ שבמחנות. כמעט במקביל הלכה והתפתחה הנטייה להמשיך, ולו גם בצורה מזערית או סמלית, משהו מהפעילות התרבותית-פוליטית, שהתנהלה בשעתו בגטו. ואכן, תוך זמן קצר יחסית, חודשה הפעילות בזעיר אנפין ואפילו ה"ניצוץ" המשיך להופיע! העובדה שכמה מחברי ההנהגה לשעבר – וביניהם אברהם מלמד, חיים רוזן ושלמה שפיר – הצליחו להישאר ביחד במשך זמן מה, סייעה בחידוש הפעילות. ברם במציאות של מחנה-ההסגר שבה נספו אנשים, כמעט מדי יום ביומו, במיתות שונות ומשונות, או שנשלחו לפתע למקומות אחרים, שוב אי-אפשר היה להשתית את הפעילות על קומץ חברי א.ב.צ. בלבד. כך, אפוא, קמה במחנה-ההסגר דכאו-קאופרינג מסגרת ציונית מורחבת בשם "התאחדות הנוער הלאומי"⁴³ שכללה מלבד חברי א.ב.צ. לשעבר, גם אישים ציוניים מוכרים מגטו קובנה. ביניהם בלטו שרידים מ"ברית ציון", אך גם מהמחנה של "ארץ ישראל העובדת". כמו כן נכללו במסגרת החדשה חברים לשעבר מהארגון הציוני המחתרתי "מסדה", שבגטו שאוול. אלה קיימו קשר רופף עם חברי א.ב.צ. עוד בגטו קובנה ומשנקלעו יחד למחנה-ההסגר בגרמניה נוכחו לדעת שמבחינה אידיאולוגית-פוליטית "אין ביניהם שום חילוקי דעות". בעיני אנשי א.ב.צ. תאם כינונה של המסגרת הרחבה הזו את רעיון האיחוד, שבו המשיכו לדבוק ביתר שאת במחנה-ההסגר. ואכן בפתח ההצהרה על הקמת המסגרת הארגונית המורחבת "בקרב הנוער הלאומי, ובקרב החברה הלאומית" חזרה מפקדת א.ב.צ. והכריזה "כי חפצנו הוא להביא לידי איחוד וליכוד כל הכוחות הלאומיים. ורק בכוחות משותפים נוכל להציל את המעט שנשאר עדיין לפליטה".⁴⁴

על אף סכנת המוות, שריחפה על ראשי היוזמים והמארגנים, התנהלה בתוך מחנה-ההסגר פעילות תרבותית בעלת גוון לאומי ברור. פעילות זו התבטאה בעיקר בשורה של הרצאות על נושאים פוליטיים, ציבוריים, היסטוריים וספרותיים, שנערכו בפני קהל מצומצם.

אחת מן ההתכנסויות הראשונות מסוג זה נערכה בסוף דצמבר 1944, כאשר שומרי המחנה היו עסוקים בהילולא לרגל חג המולד. המרצה, ד"ר שמואל גרינהאוז, עמד בדבריו על המאזן העגום של עם ישראל בחמש שנות המלחמה. מקהל שומעיו ביקש התארגנות, למרות התנאים הקשים, התמודדות עם תנאי החיים במחנה וכן

"אפשרויות הצלה ברגע המכריע – בריחה או הגנה".⁴⁵ אחרי ההרצאה התקיים ויכוח והוחלט על המשך קיום פורום זה. המאזינים והמרצים, היו מתאספים בחשאי אחרי יום עבודה מפרך, כשהם תשושים, רעבים ומחוסרי שינה. כל אחד מהם היה מפריש "כף אחת של מרק מצלחתו, עד שנצטברה צלחת מלאה בשביל המרצה", כדי שיהיה בכוחו להרצות לפנייהם. אין ספק שפעולה מעין זו העניקה, "עידוד ותקווה וחיזקה את רוח ההתגוננות הנפשית".

על רקע זה קם במחנה "החוג העברי". המפגש הראשון התקיים ב" באדר תש"ה (23.2.45). למחרת, ב" באדר תש"ה (התקיימה אסיפה חשאית לציון יום תל-חי, מעין "חגיגת הגבורה בעמק הבכא". חנה זילברצווייג הגיעה בסכנת נפשות ממחנה האסירות מחופשת לגבר, הרצתה על זכויות היהודים בארץ-ישראל. לאחר מכן כיבדו הנוכחים בקימה את זכר יוסף טרומפלדור וחבריו. המסיבה הסתיימה בשירת "התקווה".⁴⁶

אם כי מספר ה"אבצאים" באירועים כגון אלה היה יחסית לא גדול, הרי עדיין נודעה להם חשיבות רבה בארגון החדש, שכן פרט לשינוי השם שלו ל-"התאחדות הנוער הלאומי", לא חל כמעט שינוי בתוכן הרעיוני-פוליטי המקורי של א.ב.צ. לכאורה המשיך גוף זה לכוון את העניינים בצורה די יעילה גם בתנאים של מחנה ההסגר, אולם באופן טבעי חל שינוי במעמדו ובמשקלו והדבר התבטא במידה מסוימת גם בסגנון של המאמרים הראשיים ב"ניצוץ" ("בשם המערכת"), שבחלקם היו חתומים בידי העורך, בשם "עברי", הוא שלמה שפיר.

כותרת המשנה בגיליונות "ניצוץ" הראשונים, שהופיעו במחנות-ההסגר בגרמניה (החל בגיליון מס. 36, ספטמבר 1944, ערב ראש השנה תש"ה), היתה: "ביטאון ארגון ברית ציון סניף מחנה ההסגר קופרינג". ואילו לאחר הקמת המסגרת החדשה (החל בגיליון 39, ט"ו בשבט תש"ה), שונתה הכותרת המשנית ל-"ביטאון התאחדות הנוער הלאומי במחנה-הסגר קופרינג", בכל אחד מהגיליונות הללו הופיעה, מתחת לכותרת הראשית "ניצוץ", הסיסמה: "עוד לא אבדה תקוותנו" ביחד עם התאריך העברי והמספר הסידורי וכן צוינה שנת ההופעה החמישית מאז הופעת הגיליון הראשון בתקופת השלטון הסובייטי. העיתון הופיע במחנה קאופרינג מדי חודש, באותיות כתובות ביד, על נייר "שנלקח" ממזכירות המחנה.

העורך עבד על העתקת העיתון במחסן של בית החולים שבמחנה. שמונה עד עשרה העותקים (באמצעות נייר העתקה) הופצו לשאר המחנות באמצעות המשלוחים של נעלי-עץ. מספר הקוראים הגיע למאה וחמישים עד מאתיים איש⁴⁷ מספר המשתתפים הקבועים היה כעשרה.⁴⁸ הגיליון האחרון של "ניצוץ" שיצא במחנה-ההסגר תחת הסיסמה "היכון לקראת החירות" – רמז לשחרור הקרוב והתראה לערנות מוגברת.⁴⁹

עד כמה שידוע, היה זה הפרסום העברי היחיד אם לא הבלעדי, שהמשיך להופיע בצורה רצופה ועצמאית בשטחי הכיבוש הגרמנים באירופה בתקופת מלחמת העולם השנייה.

אחרית דבר

עם התגברות הסימנים לתבוסה הניצחת של גרמניה החלו פעילי הארגון לתת דעתם יותר ויותר לגבי הפעולות הנדרשות עם הגיע יום השחרור הנכסף, "כי דרך ארוכה וקשה תוביל אותנו משערי המחנה לארץ-ישראל". אי לכך הרבו להדגיש "את הנחיצות ליצור עוד במחנה ההסגר, לפני צאתנו לחופשי, את הכוח הארגוני ואת הקאדר הדרוש לזמן חירותנו. אנו צריכים להיות מוכנים לימים יבואו הן כלפי פנים, הן כלפי חוץ... כי או לנו אם תמצא אותנו הגאולה בלתי מוכנים לה". בין היתר חששו מאלמנטים אנטי-ציונים (קרי: קומוניסטים) העלולים להסית בעת השחרור את השרידים לשוב לליטא הסובייטית, כפי שאכן קרה...⁵⁰

זאת ועוד. בשבוע הראשון של מאי 1945, כמה ימים לאחר השחרור, כבר מצאו עצמם הפעילים במחלוקת עם ועד האסירים בסוגיה "אם מותר להניף את הדגל התכול-לבן בצד כל יתר הדגלים".

אכן לא-בכדי יצא ה"ניצוץ" מ-25 באפריל 1945 (שבועיים לפני תום מלחמת העולם השנייה באירופה) בקריאה לקהל קוראיו: "היכון לקראת החרות!", ויחד עם זה הגדיר את מעמדם ההיסטורי: "דור אחרון לשעבוד ודור ראשון לגאולה". לית מאן דפליג שהגדרה זו חייבה מוסרית ועניינית את שרידי התנועה ליישם לאלתר את עיקרי משנתם הרעיונית: רעיון האיחוד והעלייה לארץ.

אין תימה שכאשר הוקמו בגרמניה שני ארגונים ציוניים חדשים – "ההסתדרות הציונית האחדיה של שארית הפליטה" ותנועת "נוער חלוצי מאוחד" ("נוח"ם"), השתלבו בהם חברי א.ב.צ. ומנהיגיה וגם העמידו לרשותם את עיתונם הוותיק "ניצוץ", שהמשיך להתקיים עד הקמת מדינת ישראל.

הערות

1. על חלקו של קנטורוביץ בכינון א.ב.צ. תחת השלטון הסובייטי ראה: תניב, 3 (116), עמ' 10-16.
2. "נוכרתו אז – רשם באותם ימים ביומנו נער יהודי – בפסוק של התורה: 'בבוקר תאמר מי ייתן ערב, ובערב תאמר מי ייתן בוקר'; דב לוי, "עם רובה ביד וארץ-ישראל בלב", מורשת ע"ט, אפריל 2005, עמ' 87.
3. שלא כ-א.ב.צ. שהיה ארגון חשאי מחתרתי פעל "אש"ל" בידיעת השלטונות כדי לשמור על גיונות-הירק הציבוריות בגטו מפני גניבת ירקות.
4. החומר הרב והיחודי נכלל ב-160 דפיו. לאחר השואה הובא כתב היד לארץ-ישראל בחירוף-נפש על-ידי חברת ה"מעפילים", מינה שפיר. הקובץ מצוי בארכיון יד ושם בירושלים, וסימנו – B/1215.

5. עזריאל לוי, מוותיקי א.ב.צ. מהתקופה הסובייטית, עסק בשנת 1944 מטעם הארגון בהקמת מחבואים בצוותא עם אברהם מלמד, מבלי לדעת שאברהם כיהן באותו זמן כמפקד הארגון, ראה עדות עזריאל לוי, עמ' 11.
6. ראה להלן הערה 31.
7. "שנת התשי"ג, שנת צמיחת הארגון, שנת חישול השורות, התגשמות האידיאולוגיה האבצאית, יצירת ב.צ.; בקיצור – הפיכת הארגון האלמוני לתנועה הלאומית המרכזית בתחום המושב, שהפך בינתיים למחנה-הסגר", "יגאלי", ניצוץ מס. 38 (3), דצמבר 1944.
8. חיים כהן, "זכרונות מעבודתנו במשך השנים האחרונות", ניצוץ, 49(4), 16.11.1945, עמ' 7.
9. הנתונים להלן לפי עדותו של שלמה שפיר, עמ' 4.
10. עדות אסתר גולן (פרדמן), עמ' 15.
11. חיינה יעקובסון (ייברין), עמ' 20.
12. "אחרי היום המר", אלמנך, עמ' 76.
13. עדות מאשה ירון, עמ' 12.
14. מתוך ניצוץ, 38 (3), דצמבר 1944.
15. אלמנך, עמ' 66.
16. עדות שלמה שפיר, עמ' 39, (הציטוט של שפיר – לפי הזיכרון).
17. זו התפיסה שראתה בעיקר את הערכים היהודיים שנוצרו בגולה ואת המאבק למען האינטרסים של היהודים בתחום מושבם.
18. ל. גרפונקל, קובנה היהודית בחורבנה, ירושלים תשי"ט, עמ' 129. והשווה עדויות: אברהם מלמד, עמ' 12; הני קריספין (קולומבוס), עמ' 10.
19. אלמנך, עמ' 9: "בחילות". שם, עמ' 11; והשווה: עדות משה וולברשטיין, עמ' 6.
20. במהלך "היסדר" השמיע איש הציבור הידוע, האגרונום יעקב אולייסקי, וידוי אישי נרגש וביקורת עצמית על עמדתו השלילית עד כה לעניין הציוני, והצהיר שאין תקווה לעם ישראל, אלא בארץ ישראל. ראה: עדות אסתר ספקטור (גאיל), עמ' 10.
21. המובאות מתוך: "ימנה של תמרה", קובנה 1942-1946, לוחמי הגטאות תש"ו, 1.8.1943, עמ' 83, 6.9.1943, עמ' 87. ובמקום אחד נכתב: "מצאתי מטרה להיאבק בכל כוחותי לטובת מולדתי ועממי", שם, 20.5.1943, עמ' 79.
22. הטקסט של "הסיקריק עם הטלאי הצהוב" ראה צבי בראון ודב לוי, תולדותיה של מחתרת, הוצאת יד ושם ירושלים, תשכ"ב, עמ' 59.
23. המדובר באחד מהפזמונים שלו שהשתמרו בקרב שרידי היהודים מגטו קובנה.
24. ראה להלן הערה מס. 26.
25. במכתב של חבר הנהגת א.ב.צ., חיים יגאלי (טיקטיץ), המופנה גם למאשה ירון (גאיל), שיצאה למחבוא אצל לא-יהודים, ולמנחם רובין, שיצא ליערות הפרטיזנים, יש אזכור על מקום הימצאו של הארכיון לאמו: "חלק מהארכיון מונח במחבוא אצל י.ש. (יצחק שפירא): ...חלק שני – יחד עם עזבונו של הד"ר שפירא נמצא בבור האשפה שליד המחסן העומד מול מקום היציאה של המרתף הזה מצד שמאל (בהביטכם לשם) בדרך פח המונח בתוכו. מלבדו זה תמצאו את הארכיון במקום הידוע לכם!" צילום התעודה ראה: צבי בראון ודב לוי, תולדותיה של מחתרת, ירושלים, תשכ"ב, עמ' 72.
26. חלק מהחומר הארכיוני של א.ב.צ. נטמן בתיבת פח בידי חנה טרוצקי בזמן חיסול הגטו. בהוראות שצורפו לחומר, נתבקש המוצא להעבירו לאדון רוזנבלום, ברחוב לילינבלום, בתל-אביב. מכתבה של אחותה, שרה, אד דב לוי 8.8.1982.
27. עדות שרה בנימיני, עמ' 15. ובסגנון בוטה עוד יותר הביע אותו רעיון חבר לשעבר מה"אגף" הדתי לאמור: "היינו חייבים לשמור שחברינו לא ייטמאו בכל הירידה שקיימת בגטו". עדות שמואל בן-מנחם, עמ' 4.

- העברית – מלונה. פרטים על נושא זה לרבות הטכניקה של הבנייה, ראה: ל. גרפונקל, עמ' 163-165; בראון ולוין, עמ' 64-65.
40. עדות מאשה ירון עמ' 15-16.
41. עדויות אברהם מלמד, עמ' 15; משה וולברשטיין, עמ' 11.
42. "יעוד לפני שהכניסו אותנו לרכבת השתדלנו להיות ביחד", עדויות: מרים תור (קסנקביץ'), עמ' 42; "החזקנו עצמנו כמו משפחה", עדות חיינה יעקובסון, עמ' 43. והשווה גם עדויות: אברהם מלמד, עמ' 15, חיים רוזן (רוזנברג), עמ' 27.
43. "דבר המפקדה" ניצוץ, (39) 4, ט"ו בשבט התש"ה (28.1.1945).
44. לוי שליטן, "א.ב.צ." ו"מסדה", ניצוץ (20.7.1945) עמ' 7. "...יד הגורל ציינה לנו את הדרך המשותפת של אידיאות ושאיפות... כאן בגיא הצלמוות של הקצט בין מוות להשמדה מוכרחים אנו לחתום היום על דוקומנט היסטורי, על התאחדות של "מסדה" ו"א.ב.צ.", שם, שם. והשווה עדות חיים רוזן, עמ' 21-27.
45. "דבר המפקדה", ניצוץ, (39) 4, ט"ו בשבט התש"ה.
46. עברי, "ליל המולד", ניצוץ, (52) 7, 31.12.1945, עמ' 7. על התוכניות לגבי "הרגע המכריע" (יום השחרור) ראה להלן הערה 50.
47. "מהקטורגף ללינוטיפ" ניצוץ, (13) 80, 11.7.1947, עמ' 1. לפי גרסה אחרת נתנו את "הניצוץ" רק למי שהיו חברים מקודם ב-א.ב.צ., עדות זרובבל רוזנצוויג, עמ' 15.
48. אלה שמותיהם: העורך – שלמה זולימר (שפיר (פרנקל) (חתם בכינוי "עברי"), חיים כהן (כהן), חיים רוזנברג (שושן), אהרון כהן (אהרון), לייב גרפונקל (אריה), מנדל סדובסקי (בן-ישראל), חיים אלכסנדרוביץ (ח"ץ), חנה זילברצוויג (חנה), דוד וולפה (וו. אלמל), ד"ר שמואל גרינהויז (שמגר) [הכינוי הספרותי של כל אחד מהם מובא בסוגריים].
49. הכללתה של הפסקה "סניף מחנה ההסגר" קשורה, ככל הנראה, בכך שהעורכים "היו משוכנעים שחבריהם הניצולים במזרח (כלומר אלה ששחררו כבר באותו זמן באסטוניה ובלטא על-ידי הצבא האדום אמורים היו להקדים -אותם בחידוש הוצאת עיתון המחתרת". ע"י (עברי): "מהקטורגף ללינוטיפ" ניצוץ, (13) 80, 11.7.1947, עמ' 1. למעשה, לא ידעו העורכים שרוב חבריהם ב"מזרח" נספו עוד בעת חיסול הגטו ולאחר מכן, השרידים הבודדים יצאו את ליטא מיד אחרי השחרור לכיוון ארץ-ישראל. כשנה לאחר מכן הוציא בליטא הסובייטית, חבר לשעבר של א.ב.צ., עלון מחתרת בשם "א.ב.צ.", כדי לאתר באמצעותו עוד חברים, אולם תוך זמן קצר נאסר והעיתון הוחרם. עדות יעקב יפה, עמ' 1.
50. במסגרת המגעים הממושכים, שקוימו במהנה ההסגר עם יסודות שונים כולל הקומוניסטים, התקיים באפריל 1945 "על סף השחרור" דיון על האפשרות להשתלט ברגע האחרון על מחסן הנשק שבמחנה ולפרוק את משמר האס.אס. מנשקו. ראה עדות שלמה שפיר, עמ' 28. אזוהרה מפני האפשרות ששעת השחרור "לא תדהים" את החברים ועל הצורך ל"שמירה מפרובוקציות", ראה ניצוץ, (5) 40, 27.2.1945, עמ' 3.
28. הכוונה בין היתר לפרשת הוצאתם להורג בחשאי של כמה אנשים, שעמדו לסכן את שלום הגטו על ידי אכילת קורצא אצל השלטונות. עדות: הני קריספין, (עמ' 17) והשווה גם: צבי בראון ודב לוין, תולדותיה של מחתרת, עמ' 237.
29. תיאור של עדי ראייה על התנהגותו האמיצה של איקה גרינברג ב"פורט התשיעי" וסופו המר ראה: הירש נייבורגר, "גטו קובנה", ילקוט מורשת, י"ח (1974) עמ' 159-160; ל. גרפונקל, עמ' 183; מיכאל יצחקי, "לדמותו של לוחם – איקה גרינברג, 40 שנה להירצחו", משואה, י"ב (1984) עמ' 234-235.
30. עבור יזמתה הנועזת והחשובה בעת המלחמה הוענק לה ב-1958 אות חסידי אומות העולם. פרטים על שליחותה בגטו קובנה, ראה: צבי בראון ודב לוין, תולדותיה של מחתרת, ירושלים תשכ"ב, עמ' 80-83.
31. "חוג ההגנה", אלמנך, עמ' 40 והשווה: "שעור ראשון בהגנה", שם, עמ' 75.
32. עדות שלמה שפיר, עמ' 22, חברת מועצה לשעבר אכן מאשרת ש"מאוד חששנו מהפרטיזנים, כי לא היה לנו שום אמון בקומוניסטים." עדות מאשה ירון, עמ' 6, בעדותו של חבר א.ב.צ. אחר נאמר: מצלצל באזני משפט שמעתי באחת האסיפות: "מוטב למות מאשר להילחם תחת הדגל האדום", עדות משה לוין, עמ' 4.
33. עדות עזריאל לוי, עמ' 18; חברת גדוד "מעפילים" לשעבר מציינת ש"התלהבות חברי א.ב.צ. להצטרף לפרטיזנים לא היתה גדולה", עדות שושנה אקרלינג, עמ' 3 והשווה: עדות משה וולברשטיין, עמ' 11.
34. דב לוין, לוחמים ועומדים על נפשם – מלחמת יהודי ליטא בנאצים 1941-1945, ירושלים תשל"ה, עמ' 181: ברשימה שמית הכוללת את רובה המכריע של תנועת המרי בגטו קובנה, כלולים 505 שמות, ביניהם 224 שיצאו חמושים מן הגטו ליער; מהם נספו 80. צבי א' בראון ודב לוין, תולדותיה של מחתרת, ירושלים תשכ"ב, עמ' 393-400.
35. ראה עדויות: אלמלך גולן, עמ' 5; עזריאל לוי, עמ' 10; יעקב יפה, עמ' 1.
36. עדות מאשה ירון, עמ' 8. ברבות הימים, לפחות על סף חיסול הגטו, שינה כנראה חיים טיקטין את דעתו, שכן בקטע ממכתבו האחרון אליה, כשעמדה להסתתר אצל לא-יהודים, ולמנחם רובין, שיצא ליערות הפרטיזנים, נאמר: "הצוואה שלנו: נקמה באויב – התקיה; עבורכם, עבור כל שארית העם העברי – הצלה גמורה, גאולה בארץ האבות. מאשה! מנחם! את שהלכת בדרך ההצלה ואתה שהלכת בדרך הנקמה הרימו את דגל א.ב.צ. דגל אחדות פליטת האומה!", צילום של המכתב המקורי: צבי בראון ודב לוין, עמ' 72.
37. עדות שרה בנימיני (לייבנון), עמ' 37, והשווה בראון-לוין, עמ' 61-63.
38. עדות שרה בנימיני, עמ' 39.
39. "מאלינעס" – כך קראו יהודי ליטא למקומות-מסתור שהותקנו באדמה. עוד לפני השואה פונו בשם זה המחבואים, בהם שהו העבריינים מפני השלטונות. יש השערה ששם זה מוצאו מן המלה